

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΑ «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ»: ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΔΙΑΒΑΣΗ

Τα «οικονομικά του Αγώνα» είναι ένας όρος οικείος στη δημόσια συζήτηση και αποδεκτός από την ελληνική ιστοριογραφία, αν και όχι απολύτως δόκιμος. Αποτελεί, ωστόσο, έναν όρο ιδιαίτερα ασαφή νοηματικά, ο οποίος ενσωματώνει πολύ διαφορετικά μεταξύ τους στοιχεία, διαδικασίες και μηχανισμούς, ανάλογα με την ιστοριογραφική και μεθοδολογική σκευή, αλλά και τις προθέσεις κάθε συγγραφέα. Ο όρος μπορεί να αναφέρεται στις συνεισφορές των πατριωτών Φιλικών ή στη σύσταση από τη συνωμοτική Εταιρεία ενός δικτύου ταμείων για τη χρηματοδότηση του επαναστατικού σκοπού¹· μπορεί να αναφέρεται στις προσπάθειες οργάνωσης της επιμελητείας των στρατοπέδων κατά το πρώτο έτος της Επανάστασης και στην κάλυψη των αναγκών των στρατευμάτων σε τρόφιμα και πολεμοφόδια, κυρίως από κατά τόπους *ad hoc* διοικητικά όργανα²· ή ακόμη να αναφέρεται σε μια πιο συγκροτημένη διαδικασία οργάνωσης και λειτουργίας των εθνικών δημοσιονομικών θεσμών μετά τη συνταγματική ανακήρυξη της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας (1η Ιανουαρίου 1822).³

Πριν από την παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο προσέγγισα τα δημόσια οικονομικά της Επανάστασης του 1821 είναι χρήσιμη η περιδιάβαση στη σχετική επιστημονική γραμματεία, ούτως ώστε να αναδειχθούν οι ιστοριογραφικές προϋποθέσεις ενός τέτοιου ερευνητικού εγχειρήματος. Οι σχετικές με το θέμα μελέτες θα παρουσιαστούν μέσα από την αναζήτηση πυκνώσεων και εντάσεων του επιστημονικού ενδιαφέροντος.

¹ Ενδεικτικά βλ. το κεφάλαιο «Τα οικονομικά του Αγώνα: Το ζήτημα των λαφύρων», στο Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα 2016, το οποίο αναφέρεται στα λάφυρα, τα δάνεια της ανεξαρτησίας και τις προσόδους. Πβ. τη μελέτη του ίδιου για τις υλικές προϋποθέσεις της Επανάστασης «“Μάχου υπέρ Πίστews και Πατρίδος”· μεθοδολογικές προτάσεις για τη μελέτη του Εικοσιένα», στο *Διπλό ταξίδι. Ψηλαφήσεις ενός ιστορικού*, Αθήνα 2009, σ. 148-149.

Η πρώτη, όσο γνωρίζω, αναφορά στη δημοσιονομική ιστορία της επαναστατικής περιόδου τοποθετείται αμέσως μετά την έλευση του Όθωνα και την οφείλουμε στον Ιωάννη Φιλήμονα, ο οποίος δημοσίευσε στον *Χρόνο*, την εφημερίδα που διηύθυνε, κείμενο σε δύο συνέχειες με τίτλο «Κατάστασις της δημοσίου οικονομίας».² Σε αυτό αναφερόταν στη σύγχρονή του δημοσιονομική κατάσταση της χώρας ως αποτέλεσμα των καταχρήσεων σε βάρος του δημόσιου ταμείου και των ανεπιτυχών χειρισμών των κυβερνήσεων κατά την περίοδο της Επανάστασης. Συνεπώς, πολύ κοντά στα γεγονότα επιχειρήθηκε η πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση του δημοσιονομικού παρελθόντος του ελληνικού κράτους, θέτοντας στον πυρήνα της την έννοια της «κατάχρησης».³ Η επιλογή αυτή του Ιω. Φιλήμονα σχετίζεται με την πολιτική του τοποθέτηση, την υποστήριξή του, δηλαδή, στον Ιωάννη Καποδίστρια έναντι των συνταγματικών αντιπάλων του και στη συνέχεια την υποστήριξή του στον βασιλιά, αν και πολέμιος της απολυταρχίας· και ακόμη συμπλέκεται με τη γενικότερη αντίληψή του για την εργαλειακή αξιοποίηση της δημοσιογραφίας.⁴ Λίγες δεκαετίες αργότερα, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αναφερόταν στις καταχρήσεις κατά τη διάρκεια της Προσωρινής Διοίκησης με ένα σύντομο χωρίο, μόλις

² Εφημ. *Χρόνος*, φ. 6 (18.5.1833) και φ. 7 (21.5.1833). Το κείμενο αναδημοσιεύτηκε αυτούσιο σε φωτοαντίγραφο ενάμιση αιώνα αργότερα, στο Κωνσταντίνος Π. Μανωλόπουλος, *Αντιμετώπισις πολεμικών δαπανών κατά την εθνεγερσίαν του 1821*, Αθήνα 1973.

³ Μια πρώτη προσέγγιση της εξέλιξης αυτού του ερμηνευτικού σχήματος που τοποθετεί την έννοια της «κατάχρησης» στον πυρήνα του, βλ. στο Βαγγέλης Σαράφης, «Καταχρήσεις και δημόσια οικονομικά. Η ιχνηλάτηση ενός ερμηνευτικού σχήματος», *Αρχειοτάξιο* 23 (2021), σ. 56-61· βλ. και τα σχόλια στο Σίμος Μποζίκης, *Ελληνική επανάσταση και δημόσια οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, 1821-1832*, Αθήνα 2020, σ. 31.

⁴ Για την πολιτική ταυτότητα του Ιω. Φιλήμονα, βλ. Έλλη Δρούλια, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα, 1833. Περιλήψεις-ευρετήρια*, Αθήνα 2010, σ. 17-25. Για την εργαλειακή αξιοποίηση του Τύπου, βλ. Δέσποινα Κατηφόρη, «Ενέργειες του Ιωάννη Φιλήμονος για την έκδοση φιλοκαποδιστριακής εφημερίδας», *Μνήμων* 2 (1972), σ. 279· Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 277. Για την ένταξη της εφημερίδας *Χρόνος* στο «τοπίο του Τύπου» αυτήν την περίοδο, βλ. Κατερίνα Δέδε, «Η ελευθεροτυπία ως “πρόβλημα” τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους (1831-1837)», στο Ίλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος, Ειρ. Παπαδάκη (επιμ.), *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844. Πρακτικά συνεδρίου, Λευκωσία, 18-20 Νοεμβρίου 2015*, Αθήνα 2018, σ. 377-378.

τεσσάρων σελίδων.⁵ Τα παραπάνω αποτελούν τις ελάχιστες βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με τη δημοσιονομική κατάσταση στα χρόνια της Επανάστασης που δημοσιεύτηκαν κατά τον 19ο αιώνα – με εξαίρεση, βέβαια, κείμενα που αφορούσαν στα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824-1825).⁶

Σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα δεν υπήρξε συστηματική ενασχόληση με το θέμα. Η ευάριθμη επιστημονική παραγωγή είναι εύκολα αντιληπτή στις ειδικές για την Επανάσταση του 1821 βιβλιογραφίες και στα λίγα λήμματα που περιλαμβάνουν.⁷ Στις αρχές του 20ού αιώνα, στα 1904, στην πρώτη του μελέτη για τα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824-1825), ο Ανδρέας Ανδρεάδης σημείωνε emphaticά: «Ακόμη και σήμερα, μετά τοσάυτας μελέτας, γνωρίζομεν μεν κάλλιστα τας μάχας, τον αριθμόν των στρατιωτών και των πλοίων, τα ονόματα και τας πράξεις των στρατηγών, των ναυάρχων, των διπλωματών και των πολιτικών ανδρών, αγνοούμεν δ' όμως εντελώς τίνι τρόπω οι στρατιώται ετρέφοντο, τα πλοία ωπλίζοντο και πώς συνετηρείτο η κεντρική διοίκησις και ο στοιχειώδης μεν αλλ' όχι ανύπαρκτος διοικητικός μηχανισμός».⁸ Πρόκειται για την απαρχή της πρώτης περιόδου πύκνωσης του ερευνητικού ενδιαφέροντος, η οποία συμπλέκεται με τα επιστημονικά ενδιαφέροντα του Ανδρεάδη,

⁵ Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Από των αρχαιολόγων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*, τ. 5, Αθήνα 1874, σ. 807-810· το χωρίο ενσωματώθηκε και στο επίτομο έργο του ως ένα από τα πιο διδακτικά παραδείγματα της ελληνικής ιστορίας, βλ. ο ίδιος, *Τα διδακτικότερα πορίσματα της ιστορίας του ελληνικού έθνους*, Αθήνα 1899, σ. 593-596.

⁶ Για τον δημόσιο λόγο για τα δάνεια της ανεξαρτησίας, βλ. Maria Christina Chatziioannou, «Greek Sovereign Debt and Loans in 19th-Century Public Discourse», *Journal of European Economic History* XLVIII/2 (2019), σ. 21-55.

⁷ Βλ. την ειδική βιβλιογραφία Σώζων Θωμόπουλος, *Βιβλιογραφία της Επανάστασης του '21 (αυτοτελή έργα 1821-1986)*, Αθήνα 1987, σ. 260· και το συμπλήρωμά της, ο ίδιος, *Βιβλιογραφία της Επανάστασης του '21: Αυτοτελή έργα, 1821-1988 (προσθήκες στην έκδοση του 1987)*, Αθήνα 1991, σ. 266. Πβ. την έκτασης μόλις μίας σελίδας βιβλιογραφία για τα «οικονομικά του Αγώνα» στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Βιβλιογραφικός οδηγός», στο Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αικατερίνη Ασδραχά (μτφρ.), Αθήνα 1978, σ. 281. Βλ. και τον εκτενέστερο βιβλιογραφικό οδηγό στο *Τα οικονομικά του Αγώνα. Φορολογία και Κράτος*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2020, <https://www.finances1821.eu> (ημερομηνία πρόσβασης 30.10.2025). Σχόλια για τη σχετική ιστοριογραφία του 20ού αι. βλ. στο Μποζίκης, *Ελληνική επανάσταση και δημόσια οικονομία*, σ. 23-28.

⁸ Ανδρέας Μιχ. Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, Αθήνα 1904, σ. 4.

καθηγητή της Δημόσιας Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, σημαντικού διανοητή των αρχών του 20ού αιώνα, φιλελεύθερου οικονομολόγου, επηρεασμένου, κυρίως, από τη γερμανική ιστορική σχολή οικονομολόγων, αλλά και από τον βρετανικό εμπειρισμό.⁹

Το επιστημονικό ενδιαφέρον του Ανδρεάδη συνδέεται με την οικονομική κατάσταση της χώρας στο γύρισμα του αιώνα (πτώχευση στα 1893 και επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στα 1897), το οποίο μαρτυρεί ο ίδιος.¹⁰ Στη συνέχεια ανέπτυξε ένα επιστημονικό πρόγραμμα για την κατανόηση της ελληνικής οικονομικής ιστορίας, ή καλύτερα της ιστορίας της ελληνικής δημόσιας οικονομίας, από τα αρχαία χρόνια έως τη σύγχρονή του εποχή, το οποίο περιλάμβανε τα δημόσια οικονομικά της Επανάστασης του 1821.¹¹ Παράλληλα, τρεις μαθητές του συνέταξαν ειδικότερες μελέτες στο πλαίσιο των μαθημάτων του, οι οποίες δημοσιεύτηκαν στην εκδοτική σειρά που διηύθυνε, στο *Φροντιστήριο Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής*.¹²

Η δεύτερη περίοδος πύκνωσης του επιστημονικού ενδιαφέροντος εντοπίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Μια πύκνωση που συνδέεται αφενός με έναν πληθωρισμό παραγωγής μελετών γύρω από το 1821, λόγω της

⁹ Για τη ζωή και τη διανοητική του συγκρότηση, βλ. Παναγιώτης Γιωτόπουλος, «Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης (βιογραφικό σημείωμα)», *Ιόνιος Ανθολογία* 95-98, σ. 77-83· Μιχάλης Μ. Ψαλιδόπουλος, «Ο Ανδρέας Ανδρεάδης και η αναπαραγωγή της οικονομικής επιστήμης στον Μεσοπόλεμο», στο ο ίδιος (επιμ.), *Οικονομολόγοι και οικονομική πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2010, σ. 171-175. Για τον βρετανικό εμπειρισμό, βλ. John Haldon, *Μαρξισμός και ιστοριογραφία: πρόσφατες εξελίξεις και σύγχρονες συζητήσεις στη Βρετανία*, Κώστας Γαγανάκης (μτφρ.), Αθήνα 1992, σ. 14-15. Για τη γερμανική ιστορική σχολή οικονομικής σκέψης, βλ. Erik Grimmer-Solem και Roberto Romani, «The Historical School, 1870-1900: A cross-national reassessment», *History of European Ideas* 24/4-5 (1998), σ. 267-299.

¹⁰ Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, σ. στ', όπου «η ιδέα δ' όμως της παρούσης μελέτης, ως όλου αυτοτελούς, επήγαγεν εκ των λυπηρών γεγονότων του θέρους του 1897».

¹¹ Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια σύνθεσης μιας τρισχιλιετούς ιστορίας της ελληνικής δημόσιας οικονομίας, βλ. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας οικονομίας: από των ηρωικών χρόνων μέχρι της συστάσεως του ελληνικού βασιλείου*, Αθήνα 1918· και ο ίδιος, *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας οικονομίας*, Αθήνα 1928.

¹² Λέων Δ. Μακκάς, *Η εν τοις δημοσίοις οικονομικοί δράσεις του Καποδιστρίου*, Αθήνα 1910· Θεόδωρος Α. Κριεζής, «Τα οικονομικά της Ύδρας επί της Ελληνικής Επαναστάσεως», στο *Μελέται*, Αθήνα 1911· Ιωάννης Σ. Τσαγγάρης, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορίαν της Επαναστάσεως*, Αθήνα 1917. Αργότερα ο Άγγ. Αγγελόπουλος βασίστηκε ουσιαστικά στο έργο του Ανδρεάδη αναφορικά με τα δάνεια της Ανεξαρτησίας, βλ. Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αθήνα 1937, κυρίως σ. 17-20· επρόκειτο εξάλλου για στενό μαθητή του και στη συνέχεια συνεργάτη του στο πανεπιστήμιο Αθηνών, βλ. σχετικά Άγγελος Αγγελόπουλος, «Επιστημονικά πένθη», *Εφημ. Πρωΐα*, (30.5.1935).

επετείου των 150 χρόνων από την έναρξη της Επανάστασης, με αποτέλεσμα επιστήμονες με εξ ολοκλήρου διαφορετικά ενδιαφέροντα να συντάξουν μελέτες για τα «οικονομικά του Αγώνα»¹³ αφετέρου σε αυτήν την περίοδο ολοκληρώθηκαν οι εργασίες δύο κεντρικών προσώπων για τη μελέτη του θέματος, του Γιώργη Κατσούλη και του Τάσου Λιγνάδη.¹⁴ Στον πυρήνα των ερμηνευτικών σχημάτων που προτάθηκαν στα έργα αυτά βρίσκονται αφενός η εξάρτηση και η κακοδιαχείριση στην οπτική του Λιγνάδη και, αφετέρου, η διαφθορά και οι καταχρήσεις στην οπτική του Κατσούλη. Η έννοια της εξάρτησης συνδέεται με τις πολιτικές εμπειρίες των συγγραφέων και τις νοηματοδοτήσεις αυτών των εμπειριών από τους ιδεολογικούς-πολιτικούς χώρους, στους οποίους ανήκαν. Παράλληλα, η έννοια της εξάρτησης πολύ γρήγορα εντάχθηκε ως ερμηνευτικό σχήμα στις αναπροσαρμογές της εθνικής ιστοριογραφίας, όπως αυτές εκφράστηκαν με την έκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* στα 1975, στην οποία συνδυάστηκε το καθιερωμένο εθνικό αφήγημα με τις ερευνητικές εξελίξεις.¹⁵ Γράφει ο Λιγνάδης στο κεφάλαιο για τα «Οικονομικά του Αγώνα»: «Εξάλλου, γεγονός αναμφισβήτητο παραμένει ότι τα δύο δάνεια, που συνάφθηκαν για την επίτευξη της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους, υπήρξαν θεμελιώδεις συντελεστές της εξαρτήσεώς του».¹⁶

¹³ Παναγιώτης Β. Δερτιλής, *Συμβολή εις την δημοσιονομικήν ιστορίαν του αγώνος του 1821*, *ΕΕΑΒΣΘ* 3 (1971), σ. 77-217· Γεώργιος Π. Νάκος, «Αι δημοσιονομικαί ρυθμίσεις των “Τοπικών Πολιτευμάτων” του Ελληνικού Αγώνος: 1821-1823», *ΕΕΣΝΟΕ ΑΠΘ* 15 (1971), σ. 1237-1254· Γεώργιος Π. Νάκος, «Η φορολογική νομοθεσία κατά την ελληνικήν επανάστασιν», *ΕΕΣΝΟΕ ΑΠΘ* 10 (1978), σ. 1153-1174. Στην περιφέρεια αυτών των μελετών θα πρέπει να τοποθετηθεί και το Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, «Τα οικονομικά της Φιλικής Εταιρείας», *Επιστημονική Επετηρίς της Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών 1971-1972*, σ. 11-47.

¹⁴ Αναστάσιος Δ. Λιγνάδης, *Το πρώτον δάνειον της Ανεξαρτησίας*, Αθήνα 1970· Γεώργιος Δ. Κατσούλης, *Κοινωνικά, οικονομικά και δημοσιονομικά διατάξεις των Ελληνικών Συνταγμάτων, 1822-1968*, Αθήνα 1973· Γεώργιος Δ. Κατσούλης, *Οικονομική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, 2 τ., Αθήνα 1974· Τάσος Λιγνάδης, «Τα οικονομικά της Επανάστασεως από το 1821 ως το 1827», στο *ΙΕΕ*, τ. 12, Αθήνα 1975, σ. 606-611· Τάσος Λιγνάδης, *Η ξενική εξάρτησις κατά την διαδρομήν του νεοελληνικού κράτους (1821-1945): πολιτική διαμόρφωσις - εθνική γη - δανειοδότησις*, Αθήνα 1975.

¹⁵ Για τη σημασία της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* σε επίπεδο ιστοριογραφικής παρατήρησης, βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 76-77 (2002), σ. 74. Βλ. ακόμη τα σχόλια στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Προλογικό σημείωμα», στο ο ίδιος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 12.

¹⁶ Λιγνάδης, «Τα οικονομικά της Επανάστασεως», σ. 611.

Την ίδια χρονική περίοδο εμφανίστηκαν στην ελληνική ιστοριογραφία οι ερμηνείες περί εξάρτησης, κέντρου και περιφέρειας, άνισης ανάπτυξης κ.λπ.,¹⁷ οι οποίες προσδιορίζονταν ιστορικά από το διεθνές πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Είναι χαρακτηριστικό πως στη δημόσια συζήτηση με τίτλο «Μήπως θα πρέπει να ξαναγράψουμε την ιστορία μας;», που διεξήχθη στα 1977 με τη συμμετοχή ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων διαφορετικής μεθοδολογικής και ιδεολογικής προέλευσης, και δημοσιεύτηκε στον Τύπο, ένα από τα θέματα που τους απασχόλησε ήταν η έννοια της εξάρτησης ως ερμηνευτικού εργαλείου στην ιστορία.¹⁸ Ας σημειωθεί πως ο Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, ο οποίος μετείχε στη συζήτηση αυτή, είχε προηγουμένως διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο εγχείρημα της έκδοσης της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*,¹⁹ στην οποία συνέταξε, εκτός των άλλων, και το κεφάλαιο για την οικονομική πολιτική του Καποδίστρια.²⁰

Την αμέσως επόμενη περίοδο, οι ερευνητικές προτεραιότητες της ελληνικής ιστοριογραφικής κοινότητας δεν συμπεριέλαβαν στις ζητήσεις τους τη μελέτη των δημόσιων οικονομικών της Επανάστασης· μια συνθήκη που παρακολουθεί τη γενικότερη και πολυσυζητημένη κάμψη των σπουδών περί την

¹⁷ Ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1975· Nikos Mouzelis, *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, Λονδίνο 1978· Γιώργος Β. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1824-1878», *Τα Ιστορικά* 1/1 (1983), σ. 145-174. Με διαφορετικούς όρους, αλλά υπό την επήρεια αυτής της συζήτησης, η εξάρτηση εμφανίζεται και στο Βασίλη Κρεμμυδάς, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, Αθήνα 1980. Κριτικά σχόλια για την έννοια της εξάρτησης στην ιστοριογραφία για τα δάνεια της ανεξαρτησίας βλ. στο Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Το προπατορικό χρέος. Τα δάνεια της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Αθήνα 2013, σ. 57.

¹⁸ Στη συζήτηση μετείχαν οι: Μιχαήλ Σακελλαρίου, Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, Βασίλειος Σφυρόερας, Λέανδρος Βρανούσης, Σπύρος Ασδραχάς, Βασίλης Κρεμμυδάς, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Κώστας Βεργόπουλος, Κώστας Τσουκαλάς, Αθανάσιος Μεταξάς, Κωστής Μοσκόφ, Αύγουστος Μπαγιόνας, Γιώργης Ρούσσος και Δημήτριος Φωτιάδης, βλ. εφημ. *Τα Νέα*, 23.9.1977, 24.9.1977, 26.9.1977 και 27.9.1977.

¹⁹ Ουσιαστικά ο Αλ. Δεσποτόπουλος διηύθυνε την έκδοση υπό την εποπτεία μιας πενταμελούς επιτροπής· λίγα σχόλια για τον Αλ. Δεσποτόπουλο έχουν διατυπωθεί στο Βασίλη Κρεμμυδάς, «Όψεις της ιστοριογραφίας μας: Αλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος (Σμύρνη 1913-Αθήνα 2004)», *Τα Ιστορικά* 42 (Ιούνιος 2005), σ. 240-243· βιογραφικά στοιχεία του βλ. στο Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο: Ανάλεκτα Νέοτερης Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1995, σ. 9-11.

²⁰ Αλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος, «Οικονομική πολιτική του Καποδίστρια», στο *ΙΕΕ*, τ. 12, σ. 611-616.

Επανάσταση στη Μεταπολίτευση.²¹ Πράγματι, σε αυτήν την περίοδο η ιστοριογραφική έρευνα κινήθηκε στην κατεύθυνση της κατανόησης των όρων συγκρότησης της ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, της ιστορίας δηλαδή των ελληνικών πληθυσμών υπό την οθωμανική και τη βενετική κυριαρχία πριν από την Επανάσταση του 1821, αλλά και των όρων οργάνωσης του ελληνικού κράτους μετά την κήρυξη της ανεξαρτησίας του.²² Χαρακτηριστικές είναι δύο απουσίες: στις αρχές του 21ου αιώνα το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς σχεδίασε την έκδοση πέντε τόμων (οι δύο πρώτοι υπό την επιστημονική εποπτεία του Σπύρου Ασδραχά και οι τρεις επόμενοι υπό την εποπτεία των Θανάση Καλαφάτη και Ευάγγελου Πρόντζα) για την ελληνική οικονομική ιστορία από τον 15ο έως και τον 20ό αι. και, μολονότι το φιλόδοξο αυτό εκδοτικό σχέδιο προσεγγίζει το θέμα σε ένα χρονικό ανάπτυγμα μισής χιλιετίας, απουσιάζει η δεκαετία του 1820.²³ Παρόμοια, στη συλλογική *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* υπό την επιμέλεια του Βασίλη Παναγιωτόπουλου,²⁴ ενώ προσεγγίζεται πληθώρα θεμάτων σ' ένα πνεύμα μιας συλλογικής και σπονδυλωτής *histoire totale*, δεν εντοπίζεται κάποια συμβολή για τα «οικονομικά του Αγώνα». Οι απουσίες αυτές μας υποδεικνύουν πως η ανανεωμένη ελληνική ιστοριογραφία δεν συμπεριέλαβε αυτό το θέμα στις ζητήσεις της.

Η τρίτη περίοδος πύκνωσης του ενδιαφέροντος είναι η συγκαρινή μας, η οποία και πάλι προσδιορίζεται ιστορικά από τη δημοσιονομική συγκυρία και,

²¹ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Το “παράδοξο” μιας απουσίας», εφημ. *Η Αυγή*, 24.3.2001· Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821: από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και στη σιωπή», στο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002: Πρακτικά*, τ. 1, Αθήνα 2004, σ. 579-594. Πβ. Παναγιώτης Στάθης, «Το Εικοσιένα στην αριστερή ιστοριογραφία του 20ού αιώνα», στο Δ. Δημητρόπουλος και Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά*, Αθήνα 2014, σ. 40-41.

²² Η βιβλιογραφία είναι εκτενής και οι ειδικότερες θεματικές που αναπτύχθηκαν καθόλου ευάριθμες. Γι' αυτό ενδεικτικά παραπέμπουμε στο δέτομο των πρακτικών του συνεδρίου για την ελληνική ιστοριογραφία, που περιλαμβάνει πλήθος παρεμβάσεων για το σύνολο της ιστοριογραφικής εξέλιξης στα χρόνια της Μεταπολίτευσης έως και τις αρχές του αιώνα μας: Κιτρομηλίδης και Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*.

²³ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλ. Κατσαρδής-Hering, Ευ. Δ. Λιάτα, Άννας Ματθαίου, Μ. Sivignon, Τ. Stoianovich, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, 2 τ., Αθήνα 2003· Θανάσης Καλαφάτης και Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους*, 3 τ., Αθήνα 2011.

²⁴ Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 3, Αθήνα 2002.

παράλληλα, από την επέτειο των διακοσίων ετών από την έναρξη της Επανάστασης. Εύλογα, νομίζω, η βιωμένη εμπειρία της οικονομικής κρίσης έστρεψε το ενδιαφέρον μας στην επαναπροσέγγιση του θέματος. Τα τελευταία χρόνια έχουν εκπονηθεί σημαντικές μελέτες για τη δημοσιονομική ιστορία της Επανάστασης. Κάποιες από αυτές αφορούν στον εξωτερικό δανεισμό,²⁵ ενώ άλλες θέτουν υπό το πρίσμα της ιστορικής έρευνας ζητήματα συγκρότησης των δημοσιονομικών θεσμών, με την έμφαση να δίνεται στην αξιοποίηση αχρησιμοποίητων δημοσιονομικών τεκμηρίων,²⁶ ή προσεγγίζουν θέματα που λίγο έχουν μελετηθεί σχετικά με τη λειτουργία της αγοράς, τις αναφορές των πολιτών προς τη Διοίκηση και τον κόσμο των αγροτών, ζητήματα που με κάποιον τρόπο

²⁵ Σωτηρία Βασιλείου, «Τα δάνεια της Ελληνικής Επανάστασης», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *1821: η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, Αθήνα 2010, σ. 9-51· Maria Christina Chatziioannou, «War, Crisis and Sovereign Loans: The Greek War of Independence and British Economic Expansion in the 1820s», *The Historical Review* 10 (2013), σ. 33-56· Χατζιωάννου, *Το προπατορικό χρέος*· Chatziioannou, «Greek Sovereign Debt»· Χρήστος Λούκος, «Ένα ποθούμενο δάνειο που ήλθε μετά θάνατον. Ο Καποδίστριας και το τρίτο δάνειο του 1821», στο Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος, Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, Αθήνα 2017, σ. 77-98· Εύη Καρούζου, *Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία στο ελληνικό κράτος, 1833-1843*, Αθήνα 2018. Άλλες, σύγχρονές μας, μελέτες αναπαράγουν παλαιότερα στερεότυπα, χωρίς να προσφέρουν νέα τεκμηρίωση ή καινούργιες ερμηνείες, βλ. Εύη Δ. Σκληράκη, *Τα δάνεια της εξάρτησης και της χρεοκοπίας, 1824-1940*, Αθήνα 2014.

²⁶ Σ' αυτήν την κατεύθυνση κινούνται οι έρευνες του Σίμου Μποζίκη, βλ. ενδεικτικά τη μονογραφία του, Μποζίκη, *Ελληνική επανάσταση και δημόσια οικονομία*. Βλ. και Ευτυχία Λιάτα, *Εκ του υστερήματος αρμάτωσαν... Η φρεγάτα «Τιμολέων» στην Επανάσταση του 1821*, Αθήνα 2020· Βαγγέλης Σαράφης, «Φορολογία και κράτος στα χρόνια του Αγώνα. Ο λόγος των καταστίχων», στο *Τα οικονομικά του Αγώνα. Φορολογία και Κράτος*, Αθήνα, ΙΙΕ/ΕΙΕ, 2020, <https://www.finances1821.eu/taxation/> (ημερομηνία πρόσβασης 8.10.2025), σ. 1-23· Δέσποινα Βλάμη, «Πόλεμος και επιχειρήσεις: οι αδελφοί Μπουντούρη και η οικονομία της Επανάστασης στην Ύδρα κατά τον 19ο αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 14 (2021), σ. 53- 99· Ευτυχία Λιάτα, *Ο στόλος της Ύδρας στην Επανάσταση του 1821: Δαπάνες και αποζημιώσεις*, Αθήνα 2022. Βλ. ακόμη τις μελέτες για τα έξοδα του Ναυτικού Αγώνα των Δ. Δημητρόπουλου, Σ. Μποζίκη και Β. Σαράφη, στο Κ. Γαλάνη και Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), *Ο πολεμικός και εμπορικός στόλος κατά την Ελληνική Επανάσταση, 1821-1831*, Ηράκλειο 2025. Πβ. τη μελέτη Μαργαρίτα Δημητριάδου, *Τα Οικονομικά του Αγώνα*, Αθήνα 2014, η οποία δεν κοιμίζει κάποιο νέο στοιχείο στην ιστοριογραφία. Συνοπτικά, για τη σύγχρονή μας ιστοριογραφία γύρω από τα δημόσια οικονομικά της Επανάστασης, βλ. Olga Katsiardi-Hering, «200 Jahre nach der Griechischen Revolution: Überblick und Darstellung neuerer historiographischen Veröffentlichungen», *Südost-Forschungen* 81 (2022), σ. 322-327.

άπτονται της δημοσιονομικής προσέγγισης.²⁷ Ακόμη, οργανώθηκαν δύο ειδικά επιστημονικά συνέδρια, συγκεντρώνοντας σχετικές μελέτες.²⁸

Σήμερα, λοιπόν, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε περισσότερα για τα δημόσια οικονομικά της περιόδου μέσα από ερευνητικές εργασίες που κινούνται σε διαφορετικά επίπεδα: από το εθνικό –συγκρότηση κεντρικών δημοσιονομικών θεσμών– στο κοινοτικό –μελέτη κοινοτικών καταστίχων, κυρίως της Ύδρας– και το ατομικό – με τις οικονομικές καταγραφές προσώπων. Στο πλαίσιο αυτής της στροφής προς τη μελέτη της δημόσιας οικονομίας της Επανάστασης, ή και γενικότερα προς τη μελέτη των οικονομικών φαινομένων και μηχανισμών στα χρόνια αυτά, εντάσσεται και η παρούσα έρευνα.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να αναφερθούμε σε ακόμη μία ιστοριογραφική απουσία, η οποία σχετίζεται με τη μελέτη των θεσμών στο ελληνικό κράτος. Η έλλειψη αυτή έχει επισημανθεί από καιρό,²⁹ ενώ και πρόσφατα διατυπώθηκαν αντίστοιχα σχόλια.³⁰ Ειδικότερα για την περίοδο της Επανάστασης,

²⁷ Βάσω Σειρηνίδου (επιμ.), *Όψεις της καθημερινότητας στην επαναστατημένη Ελλάδα*, Αθήνα 2021· Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, «Ο κόσμος του μόχθου και της σιωπής. Ο διαχρονικός ρόλος και η συμβολή του πρωτογενούς τομέα και των αγροτών στο γίνεσθαι της Ελλάδας», στο Ελ. Μπενέκη (επιμ.), *Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα: 200 χρόνια ιστορίας. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Αθήνα 2021.

²⁸ Το πρώτο συνέδριο οργανώθηκε από την Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας της Εκκλησίας της Ελλάδος, βλ. *Τα Οικονομικά του Αγώνα. Η επίτευξη και η αναγνώριση της Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Πρακτικά Θ' Συνεδρίου 16-17 Οκτωβρίου 2020*, Αθήνα 2021, όπου συγκεντρώνονται μελέτες σε ένα ευρύ και όχι συνεκτικό νοηματικά ανάπτυγμα. Το δεύτερο συνέδριο διοργανώθηκε από το ΙΙΕ/ΕΙΕ, βλ. Δ. Δημητρώπουλος και Μ.-Χρ. Χατζηιωάννου (επιμ.), *Η οικονομία στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, 1-2 Οκτωβρίου 2021*, Αθήνα 2023.

²⁹ Νίκος Καραπιδάκης, «Αρχεία και ιστορία των θεσμών: κατάλογος θεμάτων για μια ιστορία της διοίκησης», *Μνήμων* 13 (1991), σ. 298-300· Γεώργιος Β. Δερτιλής, «Σιωπές, μονομέρειες και μόδες στην ιστοριογραφία», στο Π. Κιτρομηλίδης και Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002: Πρακτικά*, τ. 1, Αθήνα 2004, σ. 275-282· και, κυρίως Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Από την ιστορία των συνταγμάτων στην ιστορία των θεσμών» στο Κιτρομηλίδης και Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τ. 2, σ. 681-688.

³⁰ Γιάννης Βούλγαρης, *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Αθήνα 2019, σ. 195· Εύη Καρούζου, «Η άφιξη του Λεβιάθαν στην Ελλάδα: ερμηνείες και αντιμαχίες γύρω από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους», *Τα Ιστορικά* 39/72 (Οκτώβριος 2022), σ. 125-143. Αντίστοιχους προβληματισμούς σχετικά με τη μελέτη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης βλ. στο Ιωάννης Παπακονδύλης, *Από την «ανόρθωση» στην «ανασυγκρότηση». Τοπική*

λίγες μελέτες έχουν παραχθεί σχετικά με την ιστορία των θεσμών, ενώ οι περισσότερες την εξετάζουν μέσα από το πρίσμα της ιστορίας του Δικαίου.³¹ Κάποιες από τις παλαιότερες μελέτες της ιστορίας της δημόσιας διοίκησης παραμένουν εξαιρετικά χρήσιμες, αλλά δεν αποτελούν κάτι περισσότερο από μια ιστορία των νόμων της.³² Εξάιρεση αποτελούν οι μελέτες της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη για την οργάνωση και τη λειτουργία του θεσμού του Θαλάσσιου Δικαστηρίου, καθώς και η περισσότερο ιστοριοδιφική μελέτη του Ιωάννη Γ. Μουτζούρη για την Αρμοστέα του Αιγαίου.³³

Τέλος, μια άλλη οδός προσέγγισης των δημοσιονομικών εγγράφων ήταν η αξιοποίησή τους από τοπικούς λόγιους και ιστοριοδίφες, οι οποίοι με βάση

αυτοδιοίκηση και κράτος στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, διδ. διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2023, σ. 18-19.

³¹ Ενδεικτικά, Ιάκωβος Τ. Βισβίζης, *Η πολιτική δικαιοσύνη κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν μέχρι του Καποδιστρίου*, Αθήνα 1941· Μενέλαος Τουρτόγλου, *Περί της ποινικής δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας και μετ' αυτήν μέχρι και του Καποδιστρίου: βυζαντιναί τινες επιδράσεις επί το εφαρμοσθέν Δίκαιον*, Αθήνα-Κομοτηνή 1980. Πβ. την πιο σύγχρονή μας μελέτη, στην οποία διατυπώνονται αρνητικές αξιολογικές κρίσεις για την οργάνωση των κρατικών θεσμών, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η πολεμική συγκυρία: Διονύσιος Μοσχόπουλος, «Απόπειρες διαμόρφωσης κράτους δικαίου κατά την Ελληνική Επανάσταση. Η νομική παράδοση της Δύσης και η κοινοτική παράδοση: τομές και συνέχειες», στο Δ. Δημητρόπουλος, Χρ. Λούκος, Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Όψεις της Επανάστασης του 1821. Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, Αθήνα 2018, σ. 187-218. Σε διαφορετική κατεύθυνση κινούνται οι μελέτες της Β. Σειρηνίδου, η οποία επιχειρεί να αναγνώσει τη διαδικασία συγκρότησης κρατικών θεσμών υπό το πρίσμα μιας ιστορίας «από τα κάτω», αναδεικνύοντας τους νεωτερισμούς και την κοινωνία που τους υποδέχθηκε, βλ. Βάσω Σειρηνίδου, «Εις την δικαιοσύνην της Σεβαστής Διοικήσεως προστρέχων»: Δικαστικοί θεσμοί και κοινωνία στην επαναστατημένη Ελλάδα», στο Αναστασία Παπαδία-Λάλα κ.ά. (επιμ.), *Ο Νέος Ελληνισμός. Οι κόσμοι και ο κόσμος. Αφιέρωμα στην Όλγα Κατσιαρδή-Hering*, Αθήνα 2021, σ. 131-145.

³² Σε αυτό το πεδίο βασικές παραμένουν οι εργασίες του Γ. Δημακόπουλου. Βλ. ενδεικτικά την κύρια μονογραφία του, Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν, 1821-1827. Συμβολή εις την ιστορίαν της ελληνικής διοικήσεως*, διδ. διατριβή, Αθήνα, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, 1966· όσα άλλα έργα του λάβαμε υπόψη σημειώνονται στα οικεία σημεία της παρούσας μελέτης.

³³ Δέσποινα Κατηφόρη, *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριον κατά την πρώτην Καποδιστριακήν Περίοδον, 1828-1829*, 2 τ., Αθήνα 1973· η ίδια, «Αι αποφάσεις του θαλασσίου Δικαστηρίου, 1828-1829», *ΕΚΕΙΕΔ* 20-21 (1973-1974), σ. 25-475· η ίδια, «Η λειτουργία λειοδικείων στο Μεσολόγγι στην περίοδο της Επανάστασης (1821-1826)», *Παρουσία* 2 (1984), σ. 329-350· Ιωάννης Μουτζούρης, *Η Αρμοστέα των νήσων του Αιγαίου πελάγους στα χρόνια της Επανάστασης*, Αθήνα 1984.

τα δικά τους ενδιαφέροντα σε αρκετές περιπτώσεις έχουν συγκεντρώσει και αναδείξει δημοσιονομικές πληροφορίες που μπορούν να συμπληρώσουν τη μεγάλη εικόνα.³⁴ Πλάι σε αυτές, ας προσθέσουμε την ένταξη αυτού του είδους τεκμηρίων σε επιστημονικές μελέτες που έθεσαν στο πεδίο παρατήρησής τους μια συγκεκριμένη περιοχή και, μαζί με τη λοιπή αρχειακή τεκμηρίωση, αξιοποίησαν και πληροφορίες δημοσιονομικού χαρακτήρα για την περίοδο της Επανάστασης.³⁵

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

Σε αντίθεση με τη νοηματική και θεματολογική ευρυχωρία του όρου «οικονομικά του Αγώνα», όπως αυτή επισημάνθηκε προηγουμένως, αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελούν οι δημοσιονομικοί θεσμοί που συγκροτήθηκαν στα χρόνια της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας (1822-1827), η σταδιακή εξέλιξή τους και οι προσαρμογές που αυτοί δέχθηκαν σε καθεστώς συνεχούς πολέμου και εν μέσω πολιτικών αντιπαραθέσεων για την ανάληψη της διεύθυνσης του Αγώνα. Τα χρονικά όρια της μελέτης δεν καθορίζονται από στρατιωτικά ή διπλωματικά γεγονότα. Στον βαθμό που η έρευνά μου θέτει υπό εξέταση τη συγκρότηση κρατικών/δημοσιονομικών θεσμών, το αρχικό και το τελικό χρονικό όριο επιλέχθηκαν με βάση την πολιτειακή εξέλιξη, όπως αυτή αποτυπώθηκε στα συνταγματικά κείμενα της επαναστατικής περιόδου. Έτσι, η προβληματική μου εστιάζεται στη μελέτη των δημοσιονομικών θεσμών, από την ψήφιση του *Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος* (Ιανουάριος 1822) έως την πολιτειακή μεταβολή που επέφερε το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος* (Μάιος 1827) με τη συγκρότηση της Ελληνικής Πολιτείας.

³⁴ Ενδεικτικά, Δημήτριος Π. Πασχάλης, «Δημοσιονομική κατάσταση των Κυκλάδων Νήσων επί τουρκοκρατίας και επαναστάσεως, 1537-1828», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* 14 (1934), σ. 436-470· Δημήτριος Μ. Πρίγγουρης, *Οικονομική συμβολή της επαρχίας Ολυμπίας στην Επανάσταση του '21*, χ.τ. 1984· Ανδρέας Κυτέας, *Στο δρόμο προς την ελευθερία. Οι επαρχίες Λιδορκίου και Μαλανδρίνου (Δωρίδας) στην Επανάσταση (1821-1828)*, Πάτρα 2021.

³⁵ Ενδεικτικά, Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο: Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986· Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Τρεις Φιλικοί, έπαρχοι στην Άνδρο. Από το επαναστατικό σχέδιο στην κρατική διοίκηση (1822-1825)*, μεταγραφή κειμένων: Άννα Αθανασούλη και Βάλλια Ράπτη, Αθήνα 2020.

Βασική επιδίωξη ήταν να διερευνηθεί η δημοσιονομική οργάνωση της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας μέσω της εξέτασης των δημοσιονομικών μεγεθών, των καταγεγραμμένων δηλαδή αριθμών. Η θέαση των αριθμητικών δεδομένων σε κατάστιχα και λογαριασμούς και η ανάγκη επεξεργασίας τους επέδρασαν στη διαμόρφωση μιας προβληματικής που ήθελε να διαβάσει πίσω από αυτούς. Επέλεξα να στρέψω το βλέμμα μου από τους ίδιους τους αριθμούς στις διαδικασίες που αναπτύχθηκαν για τον κρατικό έλεγχο των οικονομικών πόρων και οδήγησαν στις υπό εξέταση δημοσιονομικές καταγραφές. Με άλλα λόγια, οι δημοσιονομικές καταγραφές –τα κατάστιχα που αποτέλεσαν την τεκμηριωτική βάση της έρευνάς μου– αυτές οι αράδες με αριθμητικά στοιχεία, αποτέλεσαν το εφαλτήριο για τη μελέτη των υπό διαμόρφωση δημοσιονομικών θεσμών· στην ουσία τη μελέτη της γραφειοκρατίας που συγκροτήθηκε γύρω από ένα δημοσιονομικό κύκλωμα, το οποίο βρισκόταν εν τη γενέσει. Με ενδιέφερε, επομένως, όχι τόσο η συγκρότηση σειρών με ποσοτικά στοιχεία –το πόσο πλήρεις μπορεί να είναι αυτές οι σειρές αποτελεί ζήτημα που επανέρχεται πολλάκις στην ανάπτυξη της προβληματικής μου–, αλλά η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο παρήχθησαν αυτά τα τεκμήρια.

Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται ως αναγκαιότητα ο εντοπισμός, ακόμη και σε επίπεδο πρακτικής, του μηχανισμού της καταγραφής, ο οποίος ενέχει και την πιθανή αδυναμία πλήρους και συστηματικής εκτέλεσής της. Η ιστορική προσέγγιση ενός γραφειοκρατικού μηχανισμού προϋποθέτει την κατανόηση των προϊόντων του, δηλαδή των δημόσιων εγγράφων που παρήγαγε και της κίνησής τους. Αυτή η ερευνητική διαδικασία ανοίγει έναν διαφορετικό δρόμο διερεύνησης του κεντρικού ερωτήματος σχετικά με το πώς οργανώθηκαν οι δημοσιονομικοί θεσμοί. Η σταδιακή –αν και, κατά τη γνώμη μου, όχι ιδιαίτερα αργή– εμπέδωση των κρατικών θεσμών αναγιγνώσκεται ως αποτέλεσμα συνεχών πολιτικών συγκρούσεων και συμβιβασμών. Οι προβληματισμοί αυτοί οδήγησαν και σε παρεπόμενες ζητήσεις: ο εντοπισμός των θεσμικών κληρονομιών από το οθωμανικό παρελθόν αλλά και η κληροδότηση θεσμικών κεκτημένων στο ελληνικό βασίλειο.

Το αρχειακό υλικό στο οποίο βασίστηκε η προκείμενη έρευνα διακρίνεται σε δύο μεγάλες ενότητες. Αφενός τέθηκαν υπό επεξεργασία λογιστικά κατάστιχα που τήρησαν οι αρμόδιες υπηρεσίες της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας και απέκινται στην αρχειακή ενότητα «Κατάστιχα-Πρωτόκολλα Αγώνας/Καποδιστρίου» στην Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους (ΓΑΚ). Η δεύτερη ενότητα τεκμηρίων είναι τα λυτά δημόσια έγγραφα της Διοίκησης, κυρίως τα εισερχόμενα και εξερχόμενα έγγραφα υπουργείων.

Η ερευνητική στοχοθεσία έδωσε προτεραιότητα στην επεξεργασία του λυτού αρχειακού υλικού του Υπουργείου Οικονομίας και του Εθνικού Ταμείου. Η διάσπαση, όμως, των αρχείων που είχαν συγκροτήσει οι διάφοροι κλάδοι της Διοίκησης επέβαλε την έρευνα και σε άλλες αρχειακές ενότητες. Το σύνολο των εγγράφων αυτών απόκειται στα ΓΑΚ και, μολονότι διάσπαρτο, είναι προσβάσιμο ηλεκτρονικά. Επικουρικά αξιοποιήθηκε αρχειακό υλικό από τα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας και το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του ΕΙΕ.

Από το σύνολο του διαθέσιμου υλικού, δόθηκε έμφαση σε εκείνο που κατέλιπε ο δημοσιονομικός έλεγχος για τα έτη 1822-1827, τον οποίο διεξήγαγε η λογιστική επιτροπή μεταξύ των ετών 1826-1829. Το έργο της επιτροπής, το υλικό που εξέτασε, όπως και αυτό που η ίδια παρήγαγε τοποθετούνται στην αφετηρία της έρευνας. Σημείο εκκίνησης αποτέλεσε η αναλυτική προσέγγιση και επεξεργασία δύο βασικών λογιστικών καταστάσεων: το πρώτο συγκεντρώνει το σύνολο των (βεβαιωμένων) εσόδων της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας από το 1822 έως το 1827 και το δεύτερο συγκεντρώνει τα έξοδα της Διοίκησης για τις ανάγκες του στόλου την ίδια χρονική περίοδο. Το σύνολο των δεδομένων καταχωρίστηκε σε σχεσιακή βάση δεδομένων στο λογισμικό Heurist, το οποίο σχεδιάστηκε από το Πανεπιστήμιο του Σύνδνεϋ και πρόκειται να αναρτηθεί στον οικείο ιστότοπο του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (*Τα οικονομικά του Αγώνα. Φορολογία και Κράτος*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2020, <https://www.finances1821.eu>).

Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Το βιβλίο δομείται σε πέντε κεφάλαια και συμπληρώνεται από δύο επίμετρα και δύο παραρτήματα. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται συνοπτικά η συγκρότηση των κεντρικών δημοσιονομικών θεσμών, οι οποίοι αποτέλεσαν το αντικείμενο του δημοσιονομικού ελέγχου, που διεξήχθη από ειδικά διορισμένη γι' αυτόν τον σκοπό επιτροπή, και εξετάζεται το πολιτικό αίτημα για τη διεξαγωγή του. Στη συνέχεια, για να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο διενεργήθηκε ο έλεγχος, διερευνάται ενδελεχώς η οργάνωση και λειτουργία της λογιστικής επιτροπής: ποιο ήταν το προφίλ των μελών της, ποια προβλήματα αντιμετώπισε στις εργασίες της κ.ο.κ. Τέλος, αναδεικνύονται σε θεσμικό επίπεδο κάποιες συνέχειες μεταξύ των κερτημένων της Προσωρινής Διοίκησης

της Ελλάδας και της αμέσως επόμενης περιόδου μέσα από την περιδιάβαση στις μεταγενέστερες θεσμικές διευθετήσεις κατά την καποδιστριακή περίοδο και την περίοδο της Αντιβασιλείας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, διατυπώνονται κάποιες εκτιμήσεις για τα δημοσιονομικά μεγέθη την περίοδο 1822-1827 με βάση τις καταγραφές της λογιστικής επιτροπής. Κεντρική μεθοδολογική παραδοχή αποτελεί η ιδέα πως η σύγχρονη έρευνα δεν είναι σε θέση να ανασυστήσει με πληρότητα μια σειρά ποσοτικών δεδομένων για την εν λόγω περίοδο. Ωστόσο, τα πορίσματα της λογιστικής επιτροπής και τα τεκμήρια, κατά κύριο λόγο κατάστιχα, που συνέταξε μας προσφέρουν μια σειρά δεδομένων, σύγχρονη με τα γεγονότα. Η προσέγγιση του τρόπου εργασιών της επιτροπής και η ανάδειξη των ζητημάτων που κλήθηκε να αντιμετωπίσει εγείρουν ερωτήματα γύρω από την αξιοπιστία αυτής της σειράς. Για να τοποθετηθούν οι αριθμοί στη σωστή θέση και να αξιολογηθεί η λογιστική τους αντιπροσωπευτικότητα, επιχειρήθηκε η «ιχνηλάτηση των κενών». Με δεδομένο πως η Διοίκηση δεν παρήγαγε άλλα τέτοια σειριακά δεδομένα –εννοώ ποσοτικά στοιχεία με τέτοια γεωγραφική και χρονική κάλυψη–, η ιχνηλάτηση αυτή έγινε μέσα από την εξέταση πολλαπλού, διάσπαρτου τεκμηριωτικού υλικού. Για την κατανόηση των στοιχείων αναπτύσσονται προβληματισμοί γύρω από τον τρόπο καταγραφής των αξιών στα δημοσιονομικά κατάστιχα, καθώς επίσης προσεγγίζεται αναλυτικά το φορολογικό νομοθετικό πλαίσιο, οι οθωμανικές κληρονομίες, αλλά και οι τομές που εντοπίζουμε.

Στο τρίτο κεφάλαιο, στο επίκεντρο των ζητήσεων τέθηκε ο μηχανισμός της δημοπράτησης. Με σημείο εκκίνησης του προβληματισμού την ομοιότητα του συστήματος ενοικίασης των προσόδων με το οθωμανικό σύστημα *iltizam*, περιγράφονται οι προεπαναστατικές δημοσιονομικές πραγματικότητες, ιδιαίτερα όπως είχαν διαμορφωθεί στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που μετείχαν στην Επανάσταση. Στη συνέχεια παρακολουθείται η λειτουργία του μηχανισμού της δημοπράτησης στα χρόνια της Επανάστασης και οι ανά έτος αναπροσαρμογές του και συνδέονται με την πολιτική συγκυρία και την προσπάθεια της εκάστοτε κυβέρνησης να ελέγξει τα έσοδα από τις προσόδους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο διερευνάται μια άλλη κληρονομιά του οθωμανικού παρελθόντος: ο γεωγραφικός κατακερματισμός του δημοσιονομικού χώρου. Η Προσωρινή Διοίκηση ερχόταν αντιμέτωπη με ζητήματα σχετικά με τη φορολογική υπαγωγή οικισμών, ή μέρους των φορολογικών τους δικαιωμάτων. Οι πραγματικότητες αυτές οδήγησαν σταδιακά σε μια τάση ενιαιοποίησης της

φορολογικής γεωγραφίας, μια διαδικασία μετάβασης από τον κατακερματισμό στο γεωγραφικό συνεχές. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε με τη διοικητική οργάνωση του ελληνικού βασιλείου επί Αντιβασιλείας, αλλά είχε ξεκινήσει ήδη στα χρόνια της Προσωρινής Διοίκησης. Η πολυπλοκότητα αυτού του συστήματος και η επίδρασή του στην επαναστατική Πελοπόννησο εξετάζεται μέσα από τέσσερα παραδείγματα επαρχιών· ενώ, τέλος, η υπόθεση εργασίας εξειδικεύεται με μια περίπτωση μελέτης για τα όρια ενός οικισμού.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, το πεδίο της παρατήρησης μετακινείται από τα έσοδα στα έξοδα. Οι τεκμηριωτικές διαθεσιμότητες δεν επέτρεψαν μια συνολική εκτίμησή τους, καθώς από τις καταγραφές της λογιστικής επιτροπής σώθηκε μόνον το κατάστιχο καταγραφής των εξόδων για το Ναυτικό. Με αφετηρία αυτήν τη σειρά δεδομένων, μαζί με δημοσιονομικά στοιχεία από άλλα σχετικά κατάστιχα, επιχειρήθηκε η ιχνηλάτηση των συνολικών εξόδων για τον στόλο, το αίτημα των τριών Ναυτικών Νησιών για δημόσια χρηματοδότηση και συνακόλουθα ζητήματα, η αποζημίωση των νησιών για τα έξοδα του πρώτου έτους του Αγώνα και η κάλυψη των εξόδων από το 1822 και εξής από δημόσια χρήματα. Ένα παρεμπίπτον ζήτημα ήταν και ο τρόπος διανομής των χρημάτων μεταξύ των Νησιών. Η εικόνα συμπληρώνεται μέσα από τεκμηριωτικό υλικό που παρήχθη στα χρόνια της καποδιστριακής διακυβέρνησης και αφορά στο ζήτημα της αναγνώρισης οφειλής του Δημοσίου ως αποζημίωσης στους ναυμάχους, μια διαδικασία που ολοκληρώθηκε με την ψήφιση του νόμου του 1853.

Η μελέτη συμπληρώνεται από δύο επίμετρα, τα οποία συγκροτήθηκαν για να διευκολύνουν την κατανόηση της λειτουργίας της λογιστικής επιτροπής. Το πρώτο συγκεντρώνει βιογραφικά σημειώματα των μελών της επιτροπής, για να κατανοηθεί το προφίλ των ανθρώπων που έφεραν εις πέρας αυτό το έργο. Στο δεύτερο επίμετρο, με δεδομένο πως δεν σώζεται το αρχείο της λογιστικής επιτροπής, ανασυστήνεται το πρωτόκολλο των εξερχομένων της, προκειμένου να εντοπιστούν τα ζητήματα που την απασχόλησαν.

Ευχαριστίες

Το βιβλίο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής μου διατριβής, που υποστηρίχθηκε το 2023 στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ. Η ερευνητική εργασία, ιδίως στις ανθρωπιστικές επιστήμες, μοιάζει κάπως μοναχική. Τις ώρες της αρχειακής έρευνας, της αποδελτίωσης, της επεξεργασίας

της ιστορικής πληροφορίας, του διαβάσματος και, βέβαια, της συγγραφής, ο ερευνητής αισθάνεται μονήρης. Η πραγματικότητα, ωστόσο, αποδεικνύεται κάπως διαφορετική. Στην πορεία αυτή συναντά κανείς συνοδοιπόρους, οι οποίοι με τον έναν ή τον άλλον τρόπο και από διαφορετικές θέσεις στέκονται αρωγοί στην ολοκλήρωση μιας έρευνας.

Πρώτα και κύρια εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην Όλγα Κατσιαρδή-Hering, η οποία έχει παρακολουθήσει τη σπουδαστική και ερευνητική μου πορεία και με συμβουλεύει επιστημονικά από τα τελευταία προπτυχιακά μου χρόνια έως και την υποστήριξη της διατριβής μου υπό την εποπτεία της. Οι επισημάνσεις της αποτέλεσαν οδοδείκτες προς μια σφαιρικότερη κατανόηση της ιστορικής ύλης. Με διεισδυτική σκέψη, με υπομονή και, κυρίως, χωρίς φειδώ φρόντιζε πάντοτε να υποδεικνύει θεματικές προς διερεύνηση, με βιβλιογραφικές διασαφήσεις ή με τεκμηριωτικά / αρχειακά ερωτήματα και με μια σταθερή έγνοια για την καλλιέργεια της αυτοτελούς ιστορικής σκέψης του γράφοντος.

Ευχαριστώ, επίσης, τη Μαρία Ευθυμίου για τη σταθερή εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου όλα αυτά τα χρόνια, καθώς και για τη γενναιοδωρία με την οποία αντιμετωπίζει τους φοιτητές και τους συνεργάτες της. Ακόμη, ευχαριστώ τον Δημήτρη Δημητρόπουλο, καθώς μέσα από τις συνεχείς συζητήσεις μας για ζητήματα που αφορούν στην ιστορία του Νέου Ελληνισμού και της Ελληνικής Επανάστασης μου υπέδειξε έμπρακτα έναν τρόπο κατανόησης του παρελθόντος, καθόλου αυτονόητο: να επιχειρώ την αναζήτηση όχι μόνον του βάθους, αλλά και του εύρους των ιστορικών πραγματικοτήτων, μια διαδικασία που αναζητά τη λεπτομέρεια γιατί, όταν αυτή βρεθεί, μόνον τότε γνωρίζουμε αν έχει ερμηνευτική αξία. Η πολύχρονη, δεκαετής πλέον, συνεργασία μας στο πλαίσιο ερευνητικών προγραμμάτων στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του ΕΙΕ αποτέλεσε μια σχεδόν καθημερινή ερευνητική μαθητεία στο πλευρό του. Ευχαριστίες, επίσης, οφείλονται στα μέλη της εφταμελούς επιτροπής, τον Παρασκευά Κονόρτα, τον Ίκαρο Μαντούβαλο, τη Βάσω Σειρηνίδου και τη Τζελίνα Χαρλαύτη, μιας και τα σχόλιά τους αποτέλεσαν εφελτήριο για περαιτέρω διερευνήσεις.

Οφείλονται ακόμη ορισμένες *post mortem* αναφορές σε ανθρώπους, οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να διαβάσουν τα πορίσματα της έρευνάς μου. Πρώτα και κύρια, ευχαριστίες οφείλω στον Ζαχαρία Δεμαθά, το μάθημα οικονομικής ιστορίας του οποίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο έστρεψε τα ενδιαφέροντά μου στην ελληνική οικονομική ιστορία, δυστυχώς, η προγραμματισμένη συνάντησή που είχαμε, προκειμένου να συζητήσουμε πάνω στις κατευθύνσεις που θα

μπορούσε να λάβει η ιστορική μου έρευνα, δεν πρόλαβε να πραγματοποιηθεί. Ακόμη, οφείλω να αναφερθώ στον Βασίλη Κρεμμυδά, με τον οποίο συζητήσαμε λίγες ημέρες πριν από την κατάθεση της πρότασης θέματος για την εκπόνηση διατριβής και, μολονότι εξέφρασε, αρχικά, τις αμφιβολίες του για το είδος των πηγών που είχα την πρόθεση να αξιοποιήσω, με παρότρυνε με έντονο τρόπο να ξεκινήσω την έρευνά μου, προσφέροντάς μου και μια μεθοδολογική συμβουλή, η οποία επανέρχεται στο μυαλό μου όλα αυτά τα χρόνια: θα τη σημειώσω από μνήμης, σχεδόν αυτολεξεί: «να έχετε υπ' όψιν σας, κύριε Σαράφη, παλαιές πρακτικές σε νέο πλαίσιο είναι ένα τελείως διαφορετικό πράγμα». Οφείλω και στους δύο ευχαριστίες για την τόσο υποστηρικτική τους στάση κατά το ξεκίνημα της έρευνάς μου.

Σε όλη αυτήν την πορεία διασταυρώθηκα με ανθρώπους, στους οποίους εξέφρασα τις ιδέες μου, δοκίμασα κατ' αρχήν την αντοχή τους, τα ερμηνευτικά τους όρια, επιχείρησα επαληθεύσεις ή απορρίψεις τους και, τέλος, προχώρησα στην επαναπροσέγγισή τους. Ευχαριστώ τον Χρήστο Λούκο, ο οποίος αποτέλεσε για εμένα, όπως και για τόσους και τόσες συναδέλφους, δάσκαλο επί του πεδίου, στις εθελοντικές ταξινομήσεις αρχείων που αγόγγυστα σχεδιάζει και διευθύνει επί δεκαετίες. Αλλά, κυρίως, τον ευχαριστώ, καθώς, λόγω της βαθιάς του γνώσης για το '21, οι συζητήσεις μου μαζί του μου άνοιγαν διάπλατα ένα παράθυρο θέασης των πραγματικοτήτων με μία έγνοια: να δοκιμάζονται νέα ερωτήματα, χωρίς όμως να παραγνωρίζονται όσα έως σήμερα η ειδική στην περίοδο ιστοριογραφία έχει παραγάγει. Ευχαριστώ, επίσης, τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο, καθώς οι συζητήσεις μαζί του για την «εν επαναστάσει» ελληνική κοινωνία, την οικονομία και τον χώρο στην ιστορική του οπτική αποτέλεσαν ερεθίσματα για περαιτέρω διερευνήσεις, πείθοντας πάντα τον συνομιλητή του πως πρέπει να είναι καχύποπτος απέναντι στις εύκολες απαντήσεις και να επιχειρεί προσεκτικότερες αναγνώσεις των τεκμηρίων.

Ευχαριστίες, ακόμη, οφείλονται στην Κατερίνα Γαρδίκι, η οποία με έφερε σε επαφή με το λογισμικό *Heurist*, προσφέροντάς μου αφενός ένα εργαλείο και προβληματοποιώντας αφετέρου τις διανοητικές προϋποθέσεις που το κατέστησαν χρήσιμο για την παρούσα έρευνα. Επιπλέον, ευχαριστώ την Κατερίνα Δέδε, καθώς οι συζητήσεις μαζί της, ευρύτερα για την ελληνική ιστορία, και η πολύωρη συνεργασία μας προσέφεραν σημαντικά στην έως τώρα ιστορική μου συγκρότηση και, παράλληλα, αποτέλεσαν από παράδειγμα συνεργατικού τρόπου διενέργειας της έρευνας, το οποίο διαρκώς μου υπενθυμίζει πως η πρακτική της ιστορικής έρευνας δεν είναι μια καταστατικά μοναχική διαδικασία.

Στη διαδρομή αυτή βρέθηκαν συνοδοιπόροι και άνθρωποι με τους οποίους συχνά ανταλλάξαμε αγωνίες, σκέψεις, προβληματισμούς και βιβλιογραφικές παραπομπές. Διασταυρωθήκαμε σε κοινά σπουδαστικά, εργασιακά και ερευνητικά περιβάλλοντα· άλλοι στο μεταπτυχιακό του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, άλλοι στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του ΕΙΕ και άλλοι στο υπόγειο του Μνήμονα. Το σημαντικότερο όλων είναι πως μέσα από αυτήν τη διαδικασία γίναμε φίλοι· και επομένως, εκτός από όλα τα παραπάνω, μοιραστήκαμε ακόμη χαρές, άγχη και λύπες, αλληλοϋποστηρίχτηκαμε και αλληλοβοηθηθήκαμε. Έτσι «σπάει» η μοναχικότητα της ερευνητικής διαδικασίας, από τις ομάδες που συζητούν, συμφωνώντας ή διαφωνώντας, αναζητούν και εντοπίζουν το πρόβλημα, δοκιμάζουν ερμηνείες και προτείνουν απαντήσεις, οι οποίες ούτως ή άλλως τελούν υπό αίρεση. Ευχαριστώ από τη θέση αυτή την Άννα Αθανασούλη, τη Μαρία Αρβανίτη, τη Μαργαρίτα Λιάγκα και τον Μιχάλη Φέστα, που με συντρόφευσαν σε διάφορες φάσεις της έρευνάς μου και βρίσκονταν εκεί για να συζητήσουν το «πρόβλημα». Ακόμη, ευχαριστώ τις φίλες και τους φίλους Σάκη Δημητριάδη, Όλγα Ευαγγελίδου, Κωνσταντίνο Ηροδότου, Γιάννη Παπακονδύλη, Βάλλια Ράπτη, Χρήστο Τριανταφύλλου και Φιλίππα Χορόζη, με τους οποίους επίσης διασταυρώθηκα σε αυτό το ταξίδι της έρευνας και αντάλλαξα ιδέες και προβληματισμούς. Όλοι και όλες οι παραπάνω το μετέτρεψαν σε ένα ταξίδι περισσότερο ενδιαφέρον, καθώς μέσα από τις άγνοιες και τη σχετική γνώση όλων μας μου υπέδειξαν δρόμους σκέψης και διερεύνησης, και ακόμη κάποιες φορές έκαναν να μοιάζει αυτό το ταξίδι περισσότερο παιγνιώδες. Τέλος, μια ευχαριστία σε μια τετράποδη φίλη, τη Χάσπαρ, που δεν είναι σήμερα μαζί μας· η σιωπηρή της παρέα κατά τις ώρες της συγγραφής γέμιζε συναισθηματικά τον χώρο στον οποίο εργαζόμουν.

Σε όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου, πολύτιμοι αρωγοί φάνηκαν οι υπάλληλοι των αρχείων και των βιβλιοθηκών που πρόθυμα, πολλές φορές υπό αντίξοες συνθήκες, οι οποίες εντάθηκαν από τη συγκυρία της πανδημίας και τον παρατεταμένο υποχρεωτικό εγκλεισμό, ανταποκρίθηκαν σε κάθε ζήτηση. Ευχαριστώ θερμά τους υπαλλήλους του αναγνωστηρίου της Κεντρικής Υπηρεσίας των ΓΑΚ, του Αρχείου Ιστορικών Εγγράφων της ΙΕΕΕ, της βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, της Βιβλιοθήκης της Βουλής και τη βιβλιοθηκονόμο της βιβλιοθήκης του ΙΙΕ/ΕΙΕ. Αυτή η έρευνα, ίσως να μην είχε ξεκινήσει αν δεν υπήρχε η οικονομική υποστήριξη της Ακαδημίας Αθηνών, από την οποία έλαβα υποτροφία κατόπιν διαγωνισμού για την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής. Ευχαριστώ την επιτροπή υποτροφιών της Ακαδημίας για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε.

Ο διευθυντής του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, καθηγητής Νικόλαος Παπαζαρκάδας, και η επιτροπή εκδόσεων αποδέχθηκαν την ένταξη της παρούσας μελέτης στις εκδόσεις του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών και τους ευχαριστώ. Οι χάρτες που περιλαμβάνονται στο βιβλίο σχεδιάστηκαν με μεράκι από τον φίλο Μιχάλη Φέστα, τον οποίο ευχαριστώ θερμά. Ευχαριστίες οφείλω στη Ρόζα Κοβάνη για τη φροντίδα με την οποία περιέβαλε το κείμενο κατά την τυπογραφική επιμέλεια, καθώς και στην Ειρήνη Καλογρίδου που μερίμνησε για την καλαίσθητη τυπογραφική του εικόνα και στη Μαργαρίτα Δήμα που σχεδίασε τη μακέτα του εξωφύλλου.

Το σύνολο της σπουδαστικής και επιστημονικής μου πορείας δεν θα είχε εξελιχθεί χωρίς την αφειδώλευτη συμπαράσταση, συναισθηματική και υλική, της οικογένειάς μου, η οποία παρά τις δυσκολίες με ενθάρρυνε κάθε στιγμή. Δυστυχώς, ο πατέρας μου, πάντοτε σθεναρός υποστηρικτής των εκπεφρασμένων ονείρων των παιδιών του, δεν θα συγκαταλέγεται στους αναγνώστες αυτού του βιβλίου.

